

Az ómagyar személynévrendszer alaktani kérdéseihez

1. Volt-e magyar apanévképző? — A válasz egyértelműnek látszik: volt, hiszen a *Jánossa ~ Jánossi, Lőrincze ~ Lőrinczy* típusú nevek *-a, -e, -i* képzője olyan családneveket hoz létre, melyek személynévi eredetűek, s legtöbbször valóban az apa, illetőleg a névadó ős nevére utalnak (vö.: KERTÉSZ: Nyr. LXVI, 93—5; MELICH: MNy. XXXVII, 345, XXXIX, 274—5; BENKŐ: Msn. XVII, 70, UÓ., A régi magyar személynévadás 15—6, 18, UÓ., Nyjtört. 84; BÁRCZI, Szók.² 138—9; MIKESY: Nyr. LXXXV, 490; KNIEZSA, A magyar és szlovák családnevek rendszere 12; FEHÉRTÓI: NytudÉrt. 68. sz. 11). Az ezzel kapcsolatos gondok azonban igen sokrétűek. Tisztázatlan maga a terminológia is: hogyan nevezzük e névtípust, hogyan nevezzük e képzőt? Névtani munkákban leggyakrabban körülírásszerű megjelölésekkel találkozunk; közkeletű, s egyben szabatos terminussá egy szó: a „patronymicum-képző” vált. Az első kérdés mindjárt ez: nevezhetjük-e magyarul apanévképzőnek? A magyar névtanban is használatos „apanév” alapján a fönti kifejezés is magától értetődőnek látszik; meggondolkodtató azonban az a szempont, melyre SZÍJ ENIKŐ, a rokonságnevek kutatója hívta fel figyelmemet: az „apanévképző” azért megtévesztő, mert azt sugallja, hogy az adott nevet az apa viseli, holott másról van szó: a név az apa nevéből származik.

A terminológiai bizonytalanság azonban csak az egyik, s nem is legsúlyosabb gond. A fő kérdés ugyanis ez: mi a helye a fönti névtípusnak a személynévi eredetű magyar családnevek rendszerében? Hogyan viszonyulnak az *-a, -e, -i* képzős nevek egyrészt a pusztá személynévi eredetű családnevekhez, másrészt a *-fi* utótagú nevekhez? Milyen területi, kronológiai, társadalomtörténeti, családtörténeti mozzanatok határozták meg az egyes típusok megjelenését? E rendkívül gazdag és szerteágazó kérdéskörből a továbbiakban a képzővel alakult nevek néhány morfológiai és névrendszertani összefüggését próbálom megvilágítani.

2. Elemzésünk kiindulópontja nem lehet más, mint egy negatívum: a magyarban nincs kötelező patronymicum-képző. Személynévi eredetű családneveink legfontosabb s mindmáig legnépesebb csoportját azok a nevek alkotják, melyek a „pusztá személynév inint családnev” típust képviselik. Minden további (morfológiailag jelölt) típust — úgy gondolom — ehhez viszonyítva kell megítélnünk.

Vegyük először szemügyre az *-i* képzőt! Ennek az *-é* birtokjelből való származása (vö.: KNIEZSA i. m. 37; MELICH: MNy. XXXIX, 274—5; BENKŐ: Msn. XVII, 70; BÁRCZI: i. h.) általánosan elfogadott tétele lett névtani irodalmunknak. Keletkezéstörténetével kapcsolatban két megjegyzést tennék. Az egyik az, hogy ha születésének körülményeit nehéz is tetten érni, hiszen a XV. században már eleven képző, még évszázadokkal később is találunk — éppen az egyelemű névadás továbbélése miatt — olyan szerkezeteket, melyek a *-é*

eredeti funkcióját érzékletesen tárják elénk. KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND (NytudÉrt. 28. sz. 100—1) XVIII. századi anyagából idézem: 1718: *István Kovácsé János* (a Kovács itt foglalkozásnév!); 1717: *Kanász Miklofi Ers.bét*; 1722: *Danka cigányé Sigmond*. A fenti példák azért tanulságosak, mert bennük az -é ~ -i elem még nem névképző (hol keresztnévhez, hol foglalkozásnévhez, hol népnévhez járul), de egyrészt — legalábbis az anyakönyvekben — bizonyos állandósággal jelentkezik, másrészt világosan kitapítható benne az a funkció, mely az -i patronymicum-képzőnek is lényege: a leszármazásra való utalás.

Másik megjegyzésem a XV. századi szinkroniára vonatkozik CSÁNKI III. kötetéből többek között ilyen családneveket idézhetünk: 1499: *Barrabassy* (361); *Dyenessy* (269); 1513: *Ellesy* (146); 1476: *Lewrynczy* (279); 1498: *Salý* (179). Ugyanott azonban a következő családnevekkel is találkozunk: 1513: *Bar-rabás* (132); 1502: *Dyenes* (367); 1490—1504: *Illés* (155); 1490 *Leryncz* (165); 1462: *Sal* (179). Még tovább menve: arra is van példa, hogy ugyanaz a család szerepel kétféleképpen: 1490: *Feryncz* ~ 1513: *Ferenczy* (148). A két típus összefüggésére nézve csak föltevéseink lehetnek. Magam azt tartom valószínűnek, hogy a fejlődésnek más-más fokát képviselik; hogy az -i képzős nevek újabb, talán másodlagos alakulatok; s még azt sem zárnam ki, hogy egy korábbi időpontban azok is képző nélküliek voltak. Ez esetben természetesen fölmerül a kérdés: miért jelent meg rajtuk az -i? Úgy gondolom, ennek elsősorban névrendszerbeli oka lehet. A magyar családnevek egy másik típusában: a helynévből származó családnevekben ugyanis (bár nem kivételtelen, vö. FEHÉRTÓI: MNy. LXIX, 197—203) rendszerszerű elemként van jelen az -i képző. Ráadásul az öröklődő családnevek kialakulása éppen e csoportban indulhatott meg legkorábban, hiszen a névadás alapja (a birtok neve) itt viszonylag állandó volt (vö. BENKŐ, A régi magyar személynévadás 10). Mindebből az következik, hogy személynévi eredetű, alakulóban levő családneveinkre komoly hatást gyakorolhatott a már meglevő, -i képzős nevek tömege, melyben az -i elemnek elsősorban családnévképző funkciója domborodhatott ki. Ha e föltevés igaz, akkor az -i patronymicum-képző kialakulásában az a n a l ó g i a szerepével is számolni kell. A két magyarázat (a leszármazásra utaló képző és az analógiás képző) természetesen nem zárja ki egymást.

3. Más természetű kérdéseket vetnek fel az *Andrássa*, *Tamássa*, *Lőrincze*, *Illyesse* típusú nevek. Ezekben olyan morfémat, mely eredeti funkciójánál fogva is alkalmas lehetett volna patronymicum-képzővé válásra, aligha kereszhetünk. BENKŐ LORÁND egy korábbi közleményében (Msn. XVII, 70) az -a/-e birtokos személyragból vezette le a fenti nevek képzőjét: 'valakinek az Andrása, Györgye, Lőrince'; elkülönítve ezáltal e csoportot a voltaképpeni patronymicum-képzős alakulatoktól.¹

Magam úgy gondolom, hogy az -a/-e képző eredete végső soron az ómagyar becézés felé vezet. Jól ismert tény, hogy az -a/-e a korai ómagyarban egyike legelevenebb kicsinyítő képzőinknek. Példák tömegét idézhetjük a *Barta*, *Dana*, *Doma*, *Luka*, *Bene*, *Pete*, *Sebe*-féle becéző alakulatokra. Az is kétségtelen,

¹ Ugyanő egy későbbi tanulmányában (A régi magyar személynévadás 16) — a fiúnévből való származtatást elhárítva — az -a/-e képzőről így nyilatkozott: „eredete így egyelőre még tisztázatlan, de az bizonyos, hogy funkciójára nézve csak patronymicum-képző lehet”. — Itt mondok köszönetet RÁ CZ ENDRÉNEK, aki erre föl hívta figyelmet, s aki szakirodalmi utalásaimat is több értékes adalékkal egészítette ki.

hogy ez utóbbiak — minden külön képző nélkül — családnévvé is váltak. Az *Andrássa*, *Dénesse* típusú nevek végződésében (amint e lehetőséget már többen fölvetették) *-a/-e* kicsinyítő képző rejtőzhet. Jól tudom, hogy e föltevással szemben két ellenvetést is lehet tenni. Az egyik az, hogy az ómagyar becéző képzők általában a rövidült alakhoz járultak; itt viszont a teljes név szerepel. A másik pedig kronológiai természetű: a főnti családnévtípus kialakulásának korában a korai ómagyar *-a/-e* kicsinyítő képző már bizonyára nem volt eleven. Úgy gondolom azonban, mindkét ellenvetés elhárítható. Egyrészt: ha ritkán is, de előfordul a korai ómagyarban teljes névhez járuló *-a/-e* képző, vö. például: 1248: *Symona* (MonStrig. I, 374); VárReg.: *Rolanda* (e névről más-képp: NytudÉrt. 96. sz. 26). Másrészt: e képző visszaszorulása korántsem jelentette azt, hogy a vele alkotott származékok kihullottak volna a nyelvből: megmaradtak, csak — szerkezeti váltás révén — egy másik típusban, a családnevekében éltek tovább. Ez azonban nem gyöngíti, sőt inkább erősíti a főnti magyarázatot, hiszen ha az *-a/-e* képzővel családnevek végződésekként kell számolnunk, akkor ismét az analógia is segíthette a *Jánossa*, *Ferencze* típusú nevek kialakulását.

A főnti gondolatmenetet két általánosabb jellegű érveléssel egészíteném ki. Az egyiket az idegen nyelvi analógiák jelentik. KNIEZSA idézett munkájából arra is fény derül, hogy a szláv nyelvek patronymicum-képzői között (melyek többsége leszármazásra utal) korántsem ritka az a típus sem, melynek előzményét valamilyen kicsinyítő képző jelenti (vö. ukr. *-enko*). A másik érvel a magyar neveknek egy különös hangtani sajátossága adja. A családnevekben megjelenő *-a/-e* képző igen szűk körben él; kevés keresztnévhez járul. Ezek között azonban feltűnően gyakoriak az *-s*-re végződő nevek: *Andrássa*, *Barlabássa*, *Dénesse*, *Domokossa*, *Jánossa* stb. Ez azért érdemel figyelmet, mert az így létrejött végződés meglepő egybeesést mutat ómagyar *-sa/-se* kicsinyítő képzős alakulatokkal: DömAd.: *Jacusa*, *Dimisa*; 1202—3 k.: *Elusa*, *Micusa*, *Petessa*, *Pousa* (SZENTPÉTERY, KritJ. I, 63—5); 1245: *Jacobsa* (ÁÚO. VII, 161). Ez más oldalról erősíti meg főnti képzőnknek a becéző képzőkkel való összefüggését.

A kérdést korántsem akarom lezárni. E rövid elemzés, mely elsősorban a keletkezés mozzanataira próbált fényt deríteni, számomra azzal a tanulsággal járt, hogy a magyar patronymicum-képzők nem alkotnak különálló, zárt, önmagában vizsgálható csoportot. Éppen ellenkezőleg: a velük kapcsolatos kérdések beletorkollanak családnévrendszerünk általános összefüggéseibe, s igen gyakran abban lelik magyarázatukat is.

KOROMPAY KLÁRA